

Γεωγραφίες

Αρ. 35 (2020)

Γεωγραφίες, Τεύχος 35, 2020

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

-

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

ΜΙΚΡΑ, ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ. Η ΧΩΡΙΚΗ ΤΟΥΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ¹

Γιάννης Περδίκης²

Η μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία επιχειρεί να ανιχνεύσει τις γεωγραφίες των μικρών ανεξάρτητων βιβλιοπωλείων της Αθήνας. Ειδικότερα, μελετά τη χωρική και κοινωνική τους διάσταση και τη σχέση που διαμορφώνουν με τους κατοίκους της γειτονιάς και άλλες επαγγελματικές ομάδες της περιοχής. Επίσης, εξετάζει κατά πόσο υπάρχουν δίκτυα συνεργασίας μεταξύ των μικρών βιβλιοπωλείων που είναι διασκορπισμένα στον αστικό ιστό, καθώς και το αν υπάρχει κάποια μέριμνα εκ μέρους της πολιτείας και των αρμόδιων φορέων για την υποστήριξή τους. Μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα, αλλά όχι αποκλειστικά, τα βιβλιοπωλεία εκείνα που άνοιξαν μέσα στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, αποτελώντας έτσι μια δημιουργική και οικονομική διέξοδο για τους ιδιοκτήτες τους παρά τις δύσκολες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Η έρευνα στηρίζεται σε επισκόπηση σχετικής ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, μελετών φορέων και αφιερωμάτων στον διεθνή και ελληνικό τύπο, καθώς και σε επιτόπια έρευνα, με συνεντεύξεις σε ιδιοκτήτες μικρών βιβλιοπωλείων σε διάφορες περιοχές του ευρύτερου κέντρου της Αθήνας. Επικουρικά, για τους σκοπούς της έρευνας συγκεντρώσαμε σχετικά άρθρα, δημοσιεύματα και έρευνες από τον ημερήσιο και ηλεκτρονικό τύπο, από ένθετα για το βιβλίο, βιβλιοφιλικά blogs και λογοτεχνικά περιοδικά. Η εργασία δομείται σε τέσσερα κεφά-

λαια, με ανεξάρτητη εισαγωγή και συνθετικό κεφάλαιο συμπερασμάτων.

Το πρώτο κεφάλαιο παραθέτει και σχολιάζει τη διεθνή εμπειρία από τα μικρά ανεξάρτητα βιβλιοπωλεία και τη συμβολή τους στη συζήτηση για τη δημιουργική οικονομία. Η επισκόπηση της διεθνούς εμπειρίας, εστιασμένη σε τρεις χώρες με ισχυρή αγορά βιβλίου (Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ και Γαλλία) καταδεικνύει ότι τα μικρά, ανεξάρτητα βιβλιοπωλεία αποτελούν θεσμό αναπόσπαστα δεμένο με το βιβλιόφιλο κοινό, όσο και γενικότερα με την κοινωνική ζωή, ιδίως στις αστικές περιοχές. Στο Η.Β. τα μικρά βιβλιοπωλεία έβρισκαν, ήδη από την δεκαετία του '60 τη θέση τους στους μεγάλους εμπορικούς δρόμους, δίπλα σε άλλα μαγαζιά και εμπορικά καταστήματα. Γενικότερα, στις χώρες της Δύσης τα ανεξάρτητα βιβλιοπωλεία συμμετέχουν σε έναν καλώς εννοούμενο «τοπικισμό», αναπτύσσοντας δίκτυα με άλλους μικρούς επιχειρηματίες, επενδυτές, τοπικούς παράγοντες και απλούς πολίτες, προκειμένου να διαμορφώσουν δημιουργικές και βιώσιμες τοπικές οικονομίες. Παράλληλα, φροντίζουν να συνεργάζονται μεταξύ τους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις πιέσεις που δέχονται από τις αλυσίδες βιβλίου και το ηλεκτρονικό εμπόριο, αλλά και να προωθούν τα κατά καιρούς αιτήματά τους σε τοπικό και κεντρικό επίπεδο. Ιδίως στη Γαλλία, ο συνεταιρισμός των μικρών βιβλιοπωλών είναι ιδιαίτερα ισχυρός. Επίσης,

1. Το κείμενο είναι βασισμένο σε μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, με επιβλέπουσα καθηγήτρια τη Σοφία Σκορδίλη, τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

2. ΜΔΕ, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

τα μικρά βιβλιοπωλεία χρησιμοποιούν σύγχρονες πρακτικές, όπως είναι οι καμπάνιες οικονομικής ενίσχυσης και αυτοχρηματοδότησης (crowdfunding, community lending) και η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, προκειμένου να αναβαθμίσουν την εικόνα τους, να προωθήσουν τα προϊόντα τους, καθώς και τις ποικίλες εκδηλώσεις που κατά καιρούς φιλοξενούν.

Στη συνέχεια σχολιάζεται η συζήτηση που εξελίσσεται γύρω από τον ρόλο των πολιτιστικών – δημιουργικών βιομηχανιών στη διαμόρφωση της ατζέντας των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, με αναφορά στους τρόπους με τους οποίους τα μικρά βιβλιοπωλεία επηρεάζουν και διαμορφώνουν την εικόνα της γειτονιάς και της πόλης στο σύνολό της.

Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί μια σύντομη περιήγηση στην ιστορία της αγοράς του βιβλίου στην Αθήνα, από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και τα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης (2009-2014). Ήδη από τέλη του 19ου αιώνα στο κέντρο της Αθήνας, ιδίως στον άξονα Ομόνοιας - Συντάγματος, ανοίγουν αρκετά βιβλιοπωλεία και τυπογραφεία. Λίγο αργότερα, στις αρχές του 20ού αιώνα ιδρύεται το εμβληματικό βιβλιοπωλείο των εκδόσεων *Ελευθερουδάκης*, που μέχρι πρόσφατα αποτελούσε τη ναυαρχίδα της ελληνικής αγοράς βιβλίου. Ένα σημαντικό στοιχείο για την άνθηση των βιβλιοπωλείων και των εκδοτικών οίκων ήταν η έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων τα χρόνια του Μεσοπολέμου, οι οποίοι συνέβαλαν στην αύξηση του αναγνωστικού κοινού και έφεραν μαζί τους πλούσια πολιτιστική παράδοση. Η αθηναϊκή αγορά του βιβλίου, περνώντας από αρκετές δοκιμασίες, γνώρισε την πραγματική ακμή της κατά τη μεταπολίτευση, καθώς το κλίμα ενθουσιασμού για την αποκατάσταση της δημοκρατίας έδωσε ώθηση στην εκδοτική δραστηριότητα και στη δημιουργία πολλών νέων βι-

βλιοπωλείων, κυρίως στα περίξ των πανεπιστημιακών σχολών του κέντρου. Οι μεγάλες αλλαγές έρχονται τη δεκαετία του '90, όταν και το παράδειγμα των βιβλιοπωλείων φαίνεται να αλλάζει και να προσπαθεί να παρακολουθήσει τις εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο, όπου το πρότυπο αποτελούν πια τα μεγάλα, ευρύχωρα βιβλιοπωλεία, που απασχολούν πολλούς υπαλλήλους και διαθέτουν χώρους ανάγνωσης για τους πελάτες ή ακόμη και καφέ. Το πρότυπο αυτό διατηρήθηκε μέχρι και τις αρχές της οικονομικής κρίσης (2009-2010).

Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνει στην αθηναϊκή αγορά του βιβλίου στα χρόνια της κρίσης από δευτερογενείς πηγές. Ειδικότερα, η πενταετία 2009-2014 έχει χαρακτηριστεί ως «η χαμένη πενταετία του βιβλίου», εξαιτίας της δραματικής συρρίκνωσης του κύκλου των εργασιών των βιβλιοπωλείων σε ολόκληρη τη χώρα (Μπασκόζος 2015). Κατά το διάστημα αυτό, τόσο οι οικονομικές τάσεις όσο και οι πολιτικές των εκδοτών και των βιβλιοπωλών πήραν νέες κατευθύνσεις, μεγάλες επιχειρήσεις αποχώρησαν από την ελληνική αγορά (π.χ. η γαλλική *Fnac*) ή κηρύχτηκαν σε πτώχευση, όπως τα μεγάλα και ιστορικά αστικά βιβλιοπωλεία *Ελευθερουδάκης*, *Παπασωτηρίου* και *Kauffmann*.

Στον αντίποδα αυτής της δυσάρεστης κατάστασης, η ελπίδα φάνηκε να έρχεται από τα μικρά και μεσαία, ανεξάρτητα βιβλιοπωλεία, που μέσα σε λίγα τετραγωνικά μέτρα κατάφεραν, χάρη στο μεράκι των ιδιοκτητών τους, να αναπτύξουν ισχυρούς δεσμούς με το βιβλιόφιλο κοινό. Πράγματι, από το 2009 και έπειτα παρατηρείται μια άνθηση των μικρών βιβλιοπωλείων. Αρκετοί άνθρωποι που ήταν ήδη στο χώρο του βιβλίου, όσο και νέοι επιχειρηματίες από άλλα επαγγελματικά πεδία, αποφάσισαν να ρισκάρουν και να επενδύσουν στο βιβλίο, ποντάροντας στη ζεστή σχέση με το κοινό, σε

αντίθεση με τη λογική των μεγάλων βιβλιοπωλείων - σούπερ μάρκετ.

Προκειμένου να απαντηθούν τα κεντρικά ερωτήματα της εργασίας κρίθηκε απαραίτητη η διεξαγωγή ειδικά σχεδιασμένης έρευνας πεδίου. Ο σχεδιασμός και τα ευρήματα της έρευνας πεδίου παρουσιάζονται στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας. Η επιτόπια έρευνα περιλάμβανε ημιδομημένες συνεντεύξεις με οκτώ ιδιοκτήτες μικρών βιβλιοπωλείων που έχουν χαρακτήρα «βιβλιοπωλείου γειτονιάς», στις παρυφές του ιστορικού κέντρου. Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν την περίοδο Δεκεμβρίου 2018 - Φεβρουαρίου 2019 στους χώρους των βιβλιοπωλείων, κατά τη διάρκεια του κανονικού ωραρίου λειτουργίας, κάτι που έκανε τη διαδικασία ιδιαίτερα ζωντανή και μας έδωσε την δυνατότητα να σχηματίσουμε μια άμεση άποψη για την επισκεψιμότητα των βιβλιοπωλείων.

Το προφίλ των βιβλιοπωλείων

Με εξαίρεση ένα καφέ - βιβλιοπωλείο το οποίο λειτουργεί ως κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση, με συμμετοχή οκτώ ατόμων που αποφασίζουν με οριζόντιες διαδικασίες, όλα τα βιβλιοπωλεία που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν μικρές επιχειρήσεις με νομική μορφή μονοπρόσωπης ΕΠΕ ή προσωπικής (ομόρρυθμης) εταιρείας.

Απασχολούν κατά μέσο όρο έναν ως τρεις εργαζόμενους/ες, εκ των οποίων ο ένας είναι ο ιδιοκτήτης. Σε κάποιες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με οικογενειακή επιχείρηση, ενώ σε άλλες οι υπάλληλοι απασχολούνται υπό ένα «θολό» εργασιακό καθεστώς, με προγράμματα του ΟΑΕΔ ή ως εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης.

Όσον αφορά την αισθητική αλλά και επιχειρηματική κατεύθυνση των βιβλιοπωλείων, παρατηρούμε ότι

υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής: η λογοτεχνία, και ιδιαίτερα η ελληνική, που είναι και το προσωπικό ενδιαφέρον των περισσότερων εκ των ιδιοκτητών. Η προτεραιότητα των βιβλιοπωλών είναι κατεξοχήν το ποιοτικό βιβλίο, παράλληλα, όμως, η προσθήκη άλλων προϊόντων, όπως η γραφική και η σχολική ύλη, αντικείμενα design ή τουριστικά προϊόντα, κρίνεται απαραίτητη προκειμένου τα βιβλιοπωλεία ως επιχειρήσεις να είναι βιώσιμα και κερδοφόρα.

Βιβλιοπωλείο και γειτονιά

Η εμπειρία που αποκομίσαμε από τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων και την περιήγηση στις γειτονιές μάς δείχνει ότι η πρακτική των μικρών βιβλιοπωλείων είναι συμβατή με την κουλτούρα, τις συνήθειες των κατοίκων αυτής της πόλης, με την κοινωνική ζωή της αθηναϊκής γειτονιάς. Στις παραδοσιακές γειτονιές της Αθήνας σπανίζουν τα εμπορικά κέντρα και οι μεγάλες αλυσίδες λιανικής (εκτός των τροφίμων), διατηρείται η έννοια της τοπικής αγοράς και των τοπικών καταστημάτων λιανικής, που ενθαρρύνουν τις διαπροσωπικές σχέσεις με τους πελάτες.

Η έρευνά έδειξε ότι η αμφίδρομη σχέση του βιβλιοπωλείου με τον περιβάλλοντά του χώρο είναι καθοριστική για τη βιωσιμότητα αυτών των επιχειρήσεων. Τα μικρά βιβλιοπωλεία έρχονται να δώσουν φρέσκιες ιδέες, ευκαιρίες για συνεργασίες, θέσεις εργασίας στη γειτονιά, ενώ, ταυτόχρονα, εισπράττουν από τους κατοίκους όλα τα απαραίτητα ερεθίσματα, σε μια σχέση διάδρασης με σημαντικά οφέλη για την τοπική κοινότητα. Ιδιαίτερη σημασία σε αυτό το σημείο έχουν οι συνεργασίες των βιβλιοπωλείων με την τοπική επιχειρηματικότητα, καταστήματα, χώρους τέχνης, τοπικούς φορείς. Στο πλαίσιο των συνεργασιών αυτών

προκύπτουν ενδιαφέροντα εγχειρήματα: γιορτές στη γειτονιά, παρουσιάσεις βιβλίων, θεματικές βραδιές, προβολές ταινιών, ανταλλακτικά παζάρια, συλλογικές κουζίνες, φιλανθρωπικές κινήσεις (βλ. εικόνα 1).

Αρκετοί βιβλιοπώλες τόνισαν το γεγονός ότι σε γειτονιές όπου απουσίαζαν οι χώροι τέχνης και πολιτισμού, τα βιβλιοπωλεία που άνοιξαν τα τελευταία χρόνια ήρθαν να ικανοποιήσουν αυτή την ανάγκη του κόσμου για συνεύρεση - κοινωνικοποίηση, αλλά και μάθηση, ώστε να μιλάμε πλέον για ένα βιβλιοπωλείο - στέκι. Π.χ. μια πολύ δημοφιλής πρακτική των μικρών βιβλιοπωλείων είναι οι λέσχες ανάγνωσης.

Γενικότερα, η εικόνα που αποκομίσαμε από τις συνεντεύξεις είναι η διάθεση των βιβλιοπωλείων να «βγουν έξω», ανοίγοντας διαύλους επικοινωνίας με τη γειτονιά, αλλά και ευρύτερα το κοινό, και όχι να περιορίζονται στον χώρο του βιβλιοπωλείου.

Συνεργασίες μικρών βιβλιοπωλείων

Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας θέσαμε μετ' επιτάσεως στους συνεντευξιζομένους το ζήτημα της συνεργασίας των μικρών αθηναϊκών βιβλιοπωλείων, ορμώμενοι από τις καλές πρακτικές των ανεξάρτητων βιβλιοπωλείων σε χώρες του εξωτερικού. Η εμπειρία που αποκομίσαμε είναι μάλλον αποθαρρυντική, καθώς μια τέτοια προοπτική είναι ακόμη σε εμβρυακό στάδιο. Τα μικρά βιβλιοπωλεία στην Αθήνα δρουν, προς το παρόν, αυτόνομα, σε μια κατάσταση υγιούς «συναγωνισμού».

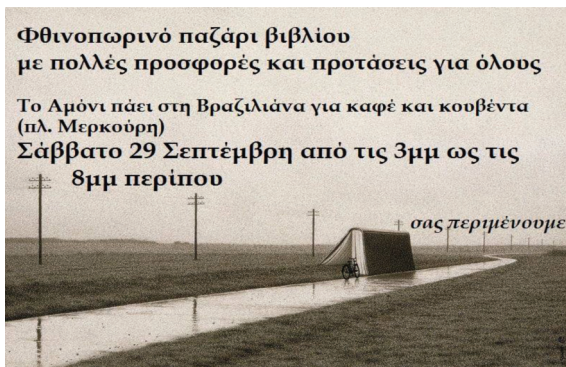
Παρ' όλα αυτά, οι περισσότεροι βιβλιοπώλες τόνισαν ότι είναι θετικοί σε μελλοντικές κοινές διεκδικήσεις, όπως είναι η ελάφρυνση της φορολογίας, η υπαγωγή σε χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ και η επαναφορά της ενιαίας τιμής του βιβλίου.

Τον τελευταίο καιρό αναπτύσσονται προσπάθειες να αναδειχτεί συνολικά η συμβολή των μικρών βιβλιοπωλείων στην πολιτιστική ζωή του τόπου. Η διοργάνωση της *Ημέρας Μικρών Βιβλιοπωλείων* στις 28 Απριλίου 2018 ήταν μια πρωτοβουλία που στόχο είχε να συστήσει τα βιβλιοπωλεία αυτά σε ένα ευρύτερο κοινό, μέσα από κοινές, συντονισμένες εκδηλώσεις σε διάφορες πόλεις της Ελλάδος (βλ. [https://little books toresday.gr/](https://littlebooks.toresday.gr/)). Σε αυτή την κατεύθυνση των συνεργασιών κινήθηκε και η πρόσφατη πρωτοβουλία «Αθήνα Πρωτεύουσα του Βιβλίου 2018-19» του Δήμου Αθηναίων, με γενικό στόχο η Αθήνα να γίνει μια πόλη πιο φιλική προς το βιβλίο (Εικόνα 2).

Ο ρόλος της πολιτείας

Στο ζήτημα του κατά πόσο υπάρχει κάποια μέριμνα από την πολιτεία για τα μικρά βιβλιοπωλεία, οι βιβλιοπώλες υπογράμμισαν ότι η μόνη βοήθεια από το κράτος είναι η συμμετοχή σε δράσεις του Δήμου Αθηναίων στις οποίες εμπλέκονται και τα μικρά βιβλιοπωλεία, από ιστορικούς περιπάτους μέχρι καμπάνιες για την προώθηση του «πολιτιστικού τουρισμού», διάφορα happenings κ.ά. Η βοήθεια αυτή είναι μάλλον συμβολική και δεν έχει να κάνει, προς το παρόν, με κάποια δυνατότητα χρηματοδότησης ή περαιτέρω στήριξης.

Το σύνολο σχεδόν των βιβλιοπωλών αναφέρθηκε στο κλείσιμο του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ) το 2013 ως μια μεγάλη απώλεια, καθώς υπήρξε το μοναδικό στήριγμα από την πλευρά της πολιτείας για τα μικρότερα βιβλιοπωλεία, αλλά και, γενικότερα, το αρμόδιο όργανο για την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς του βιβλίου.

Εικόνα 1: Αφίσα από εκδήλωση του βιβλιοπωλείου Αμόνι στα Πετρώλινα.

Εικόνα 2: Αφίσα της πρωτοβουλίας «Αθήνα Πρωτεύουσα του Βιβλίου 2018-19» του Δήμου Αθηναίων.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η πρακτική των μικρών αθηναϊκών βιβλιοπωλείων είναι συμβατή με την κουλτούρα, τις συνήθειες των κατοίκων αυτής της πόλης, αλλά και με την κοινωνική ζωή της αθηναϊκής γειτονιάς. Όλα τα μικρά βιβλιοπωλεία που επισκεφτήκαμε είναι υγιείς οικονομικά επιχειρήσεις, με έσοδα που τις καθιστούν τουλάχιστον βιώσιμες, αν όχι κερδοφόρες. Οι ανεξάρτητοι βιβλιοπώλες φιλοδοξούν να φύγουν τόσο από τα στενά πλαίσια του χώρου του βιβλιοπωλείου και να ανοιχτούν στη γειτονιά, όσο και από τον στενό ρόλο τους που είναι η πώληση βιβλίων και να επεκταθούν σε άλλους τομείς του πολιτισμού και των γραμμάτων, να εμπλουτίσουν τις δραστηριότητές τους, ούτως ώστε να γίνουν πλέον ένας τόπος συνάντησης και κοινωνικοποίησης, ένας σημείο αναφοράς. Παρά τις τάσεις ομογενοποίησης της αγοράς που επιβάλλει η παγκοσμιοποίηση, η Αθήνα παραμένει ακόμη μια πόλη όπου οι μικροί χώροι, οι μικρές κυψέλες ανθρώπων, τα στέκια, είναι αυτά που δίνουν τον τόνο της καθημερινής ζωής. Τα μικρά βιβλιοπωλεία, σε συνέχεια μιας βιβλιοφιλικής παράδοσης αιώνων, δίνουν νέα πνοή στην ταλαιπωρημένη αγορά του βιβλίου, ανανεώνουν τον αστικό ιστό και μαζί με άλλες μικρές επιχειρήσεις αλλάζουν το πρόσωπο της

πόλης. Θα μπορούσε κάποιος βάσιμα να ισχυριστεί ότι τα μικρά βιβλιοπωλεία στις γειτονιές της Αθήνας είναι πλέον μια τάση, κάτι που γίνεται αντιληπτό αν ανατρέξουμε σε πραγματικά δεδομένα, καθώς μόνο στο Παγκράτι τα τελευταία χρόνια (2011-2018) έχουν ανοίξει πέντε μικρά βιβλιοπωλεία.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Λάμπρου, Α. (2012) *Το βιβλιοπωλείο στην Ελλάδα, 1974-2009: η αντοχή της παράδοσης και η αλλαγή του παραδείγματος*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Αθήνα.
- Μπασκόζος, Γ. (2015) «Στοιχεία για την χαμένη πενταετία του βιβλίου 2009-2014», ηλεκτρονικό περιοδικό για το βιβλίο *Ο Αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: <https://www.oanagnostis.gr/stichia-gia-ti-chameni-pentaetia-tou-vivliou-2009-2014/>
- O'Brien, G. (2014), *Economic geographies of independent bookshops: threats and adaptations*, doctoral thesis, University of Southampton, School of Geography,
- Smith, M. (2014) «Has the death of the bookshop been greatly exaggerated?», *The Conversation*, <https://theconversation.com/has-the-death-of-the-bookshop-been-greatly-exaggerated-30071>

ΧΩΡΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΟΒΟΥ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ MORELIA ΣΤΟ ΜΕΞΙΚΟ¹

Ιωάννα Πρωτοπαπαδάκη²

Εισαγωγή

Ο φόβος είναι ένα συναίσθημα που ορίζει πολλές πτυχές της ανθρώπινης ψυχολογίας, καθώς και επηρεάζει ή επηρεάζεται συνεχώς από το σύγχρονο αστικό περιβάλλον. Ανάμεσα σε όλες τις πτυχές του φόβου που αναδύονται μέσα από τα αστικά κέντρα σήμερα, αυτή η εργασία επικεντρώνεται στον φόβο του εγκλήματος. Ο φόβος του εγκλήματος έχει στο παρασκήνιο του την πόλη –της οποίας συγκεκριμένα μέρη συνθέτουν το φοβικό περιβάλλον–, ενώ τα φοβικά αντικείμενα είναι οι ίδιοι οι κάτοικοι/πολίτες. Η μελέτη παραδείγματος που επιλέχθηκε είναι μια πόλη του Μεξικού, η Morelia, όπου η δυναμική σχέση μεταξύ φόβου και χώρου είναι ιδιαίτερα έντονη, ενώ επίσης απομακρύνεται από Δυτικά παραδείγματα. Η μελέτη της περίπτωσης της Morelia προκύπτει κυρίως από βιβλιογραφική έρευνα, καθώς και από μερική έρευνα πεδίου.

Φόβος, χώρος και πόλη

Από τον περασμένο αιώνα η πόλη έχει αρχίσει να συνδέεται άμεσα με την έννοια του κινδύνου που αφορά το έγκλημα. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα –σε Δυτικές χώρες αλλά και σε χώρες του παγκόσμιου νότου– το τοπίο εξελίσσεται με την προσθήκη εργοστασίων, ουρανοξυστών, συνοικιών της εργατικής τάξης, νέων προαστίων και αυτοκινητόδρομων της μοντέρνας βιομηχανικής πόλης. Η

απότομη αλλαγή του αστικού περιβάλλοντος συνέβαλε ποικιλοτρόπως στην αύξηση του αισθήματος της ανασφάλειας στην πόλη (Ellin 2001).

Σε ατομικό επίπεδο, οι φόβοι εκδηλώνονται με διάφορους τρόπους. Για πολλούς ανθρώπους, ο φόβος σχηματίζει νοητικούς «χάρτες» που διαμορφώνονται σταδιακά στη ζωή τους και υπαγορεύουν τις καθημερινές τους αποφάσεις και κινήσεις στην πόλη. Πιο συγκεκριμένα, το άτομο επιλέγει συνειδητά ή υποσυνείδητα την αποφυγή αστικών χώρων –ή τη χρήση άλλων– στις καθημερινές του διαδρομές, βασισμένο στη συγκριτική αντίληψη ασφάλειας που έχει για αυτούς. Αυτό συνήθως εξαρτάται από παράγοντες όπως η ώρα της ημέρας, ο φωτισμός, η στατιστική ή αντιληπτική εγκληματικότητα της περιοχής και ο αριθμός των πεζών που κυκλοφορούν ή έχουν δυνατότητα επίβλεψης της περιοχής. Άλλα δεδομένα που παίζουν ρόλο είναι το φύλο, καθώς και η ατομική ή η ομαδική κίνηση. Οι νοητικοί «χάρτες» τροφοδοτούνται ποικιλοτρόπως, αλλά κυρίως μέσω των ΜΜΕ και της καθημερινής επαφής με άλλους ανθρώπους (England & Simon 2010). Άλλες συχνές αντιδράσεις στον φόβο σε επίπεδο προσωπικού χώρου είναι ο εγκλεισμός και η εφαρμογή αποσπασματικών μέτρων ασφαλείας στην κατοικία, στον χώρο εργασίας και στην ιδιοκτησία γενικότερα (Auyero & Kilanski 2015, Warr 1993).

Αντίστοιχα, σε επίπεδο αστικού χώρου ο φόβος αποτυπώνεται μέσω της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας

1. Ερευνητική εργασία (Διάλεξη), Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ. Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Πέννυ Κουτρολίκου, Σεπτέμβριος 2018
2. iprotopapadaki@gmail.com

και διαφόρων αστικών πολιτικών. Πέρα από τις νέες αρχιτεκτονικές τακτικές ασφαλείας στον σχεδιασμό των κτιρίων, οι δημόσιοι χώροι έχουν καταλήξει να είναι συνεχώς ελεγχόμενοι, αποθαρρύνοντας τον κόσμο να κοιμάται στις πλατείες, τα πάρκα και τα παγκάκια. Αντίστοιχα, επιθετικά προς την ανθρώπινη παρουσία συστήματα βρίσκονται και έξω από παντοπωλεία και πολυκαταστήματα, που δεν θέλουν άστεγους, τοξικοεξαρτημένους ή απλώς ξένους να στέκονται έξω από τις εισόδους τους (Ellin 2001). Επιπλέον, με την εξέλιξη της τεχνολογίας εμφανίστηκαν και διάφορα ηλεκτρονικά μέσα επιτήρησης του χώρου, που εφαρμόστηκαν τόσο σε κτίρια όσο και στον δημόσιο χώρο, αφενός για την πρόληψη της εγκληματικότητας και της τρομοκρατίας και αφετέρου ως ένα νέο εργαλείο ελέγχου.

Μετάβαση στο Μεξικό

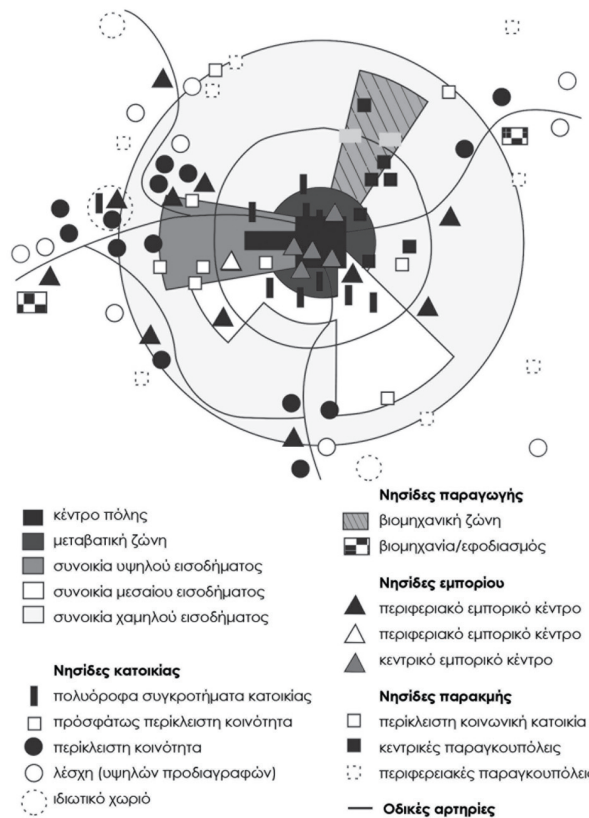
Ένα κοινό χαρακτηριστικό των μεξικάνικων πόλεων είναι τα αυξημένα επίπεδα κοινωνικής πόλωσης. Στα τέλη του 20ού αιώνα, εν μέσω οικονομικής κρίσης και μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων, το Μεξικό επαναπροσδιορίζει τον ρόλο του κράτους στην οικονομία, προχωρώντας σε πολλών επιπέδων ιδιωτικοποιήσεις και αφήνοντας την τύχη σημαντικών πολεοδομικών ζητημάτων στα χέρια της ελεύθερης αγοράς.

Κατά μία έννοια, μπορούμε να πούμε πως στο Μεξικό, όπως και σε πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής, η αστικοποίηση πραγματοποιείται συχνά μέσω της δημιουργίας αστικών «νησίδων» (Janoschka 2002). Μέσα σε άλλα, το φαινόμενο αυτό προκύπτει και από την τάση για ανέγερση τοίχων και ορίων λόγω της έντασης του φόβου και της ανασφάλειας. Η περιγραφή του νέου προτύπου αστικοποίησης με τον όρο των «νησίδων» αναφέρεται ακρι-

βώς στον χαρακτήρα εσωστρέφειας και απομόνωσης που φέρει ο νέος δομημένος χώρος.

Θα πρέπει να αναφερθεί πως ο φόβος του εγκλήματος στο Μεξικό

φυσικοποιούνται κατασταλτικά μέτρα που καταπατούν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Με το πέρασμα των χρόνων και την κλιμάκωση του πολέμου κατά των ναρκωτικών³ παρατηρείται αυξα-

Σχήμα 1: Μοντέλο της νέας λατινοαμερικάνικης πόλης, σύμφωνα με τον Janoschka. Πηγή: Buzai (2014).

είναι περισσότερο συνδεδεμένος με τα ποσοστά θυματοποίησης απ' ότι συμβαίνει σε ορισμένες χώρες της Δύσης, όπου αυτά τα δύο φαινόμενα βρίσκονται συχνά σε αντιδιαστολή. Ωστόσο, το παράδειγμα του Μεξικού αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση πολιτικής χειραγώγησης του φόβου. Στο πλαίσιο της ανάπτυξης και του «εκσυγχρονισμού» του Μεξικού, αξιοποιείται στρατηγικά το καθεστώς φόβου που επιβάλλεται από το οργανωμένο έγκλημα και τις δυσοίωνες στατιστικές, αλλά και που αναπαράγεται από την ίδια την πολιτική εξουσία. Κατά συνέπεια, νομιμοποιούνται πολιτικές ασφάλειας και

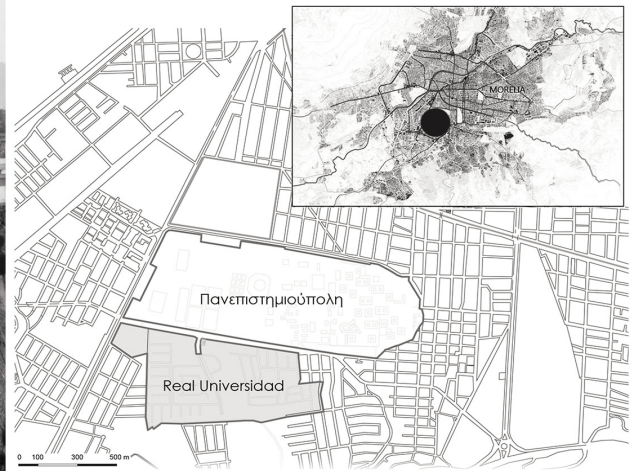
νόμηση στρατιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου, που έρχεται να συμπληρώσει την –κατά τ' άλλα πανταχού παρούσα– αστυνόμευση, όπου αυτή είναι τυπικά περιορισμένη από το νόμο.

Morelia, Michoacán

Η πόλη που επιλέχθηκε ως μελέτη παραδείγματος, η Morelia, είναι η πρωτεύουσα της πολιτείας Michoacán και αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση μεξικανικής πόλης μεσαίου μεγέθους.⁴ Στο Μεξικό, οι πόλεις μεσαίου μεγέθους παίζουν πλέον πρωτα-

Εικόνα 1: Άποψη του fraccionamiento cerrado «Real Universidad»

Χάρτης 1: Fraccionamiento cerrado «Real Universidad»
Πηγή: Ίδια επεξεργασία

γωνιστικό ρόλο στη διαδικασία αστικοποίησης, συγκεντρώνοντας με τον χρόνο όλο και μεγαλύτερα ποσοστά πληθυσμού. Η γεωγραφία της πόλης αρχίζει να αλλάζει με τη απότομη αύξηση του πληθυσμού κατά τη δεκαετία του '60, κυρίως λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης, ενώ η αστική εξάπλωση εκδηλώνεται κυρίως μέσω της απαλλοτριώσης μεγάλων τμημάτων κοινοτικής αγροτικής γης (*ejidos*)⁵, με σκοπό την ένταξή τους στο σχέδιο πόλης. Όμως, όπως συμβαίνει και σε άλλες πόλεις, η κυβέρνηση του Michoacán δίνει το μεγαλύτερο μέρος της γης στην αγορά ακινήτων, μέσω της οποίας αναπτύσσονται οι νέες συνοικίες χωρίς πολεοδομικό σχέδιο και με τις συγκρούσεις συμφερόντων των διαφόρων επενδυτών να αποτυπώνονται στα νέα αστικοποιημένα τμήματα (Aguilar 1999).

Περιφραξη και Fraccionamientos Cerrados

Στη Morelia, η τάση προς υποχώρηση και αυτοεγκλεισμό στην κατοικία παρατηρείται σε κατοίκους όλου του οικονομικού φάσματος. Υπάρχουν διάφορες περιπτώσεις όπου έχει παρε-

μποδιστεί η είσοδος σε δρόμους λαϊκών ή και αυθαίρετων γειτονιών της πόλης, με κοινή απόφαση των κατοίκων τους, που τοποθετούν από αυτοσχέδια φράγματα μέχρι κάμερες και ιδιωτικούς φρουρούς. Το ίδιο συμβαίνει και στην κλίμακα ολόκληρων συνοικιών, όπου οι κάτοικοι αυτοοργανώνονται μέσω συνελεύσεων ή συγκεντρώνοντας υπογραφές, με σκοπό να περιφράξουν τη συνοικία τους για να προστατευτούν από καθημερινά περιστατικά βίας. Η διαδικασία αυτή άλλοτε υποστηρίζεται άτυπα από τον δήμο και άλλοτε γίνεται εντελώς αυθαίρετα.

Ωστόσο, σημαντικότερο και εκτενέστερο αποτύπωμα στον χώρο αλλά και στην οικονομία αφήνουν οργανωμένα, περιφρουρούμενα συγκροτήματα κατοικίας, τα λεγόμενα στο Μεξικό *fraccionamientos cerrados*, ή αλλιώς *περίκλειστες κοινότητες*. Τα *fraccionamientos cerrados* στη Morelia αρχίζουν να εξαπλώνονται από τη δεκαετία του 1980 και απευθύνονται όχι μόνο σε υψηλά, αλλά και σε μεσαία οικονομικά στρώματα (Arceo Tena 2012). Σήμερα, η Morelia παρέχει πλήθος επιλογών, που σχετίζονται με το μέγεθος, την πολυτέλεια και το επίπεδο εξοπλισμού ασφαλείας του

συγκροτήματος, όλα με κοινή βάση έναν περιμετρικό τοίχο, μία τουλάχιστον ελεγχόμενη είσοδο και ένα κλειστό κύκλωμα παρακολούθησης.

Παρά τις διαφορές τους, όλοι οι τύποι περιφραξης της κατοικίας δημιουργούνται υπό το πρίσμα του φόβου του εγκλήματος. Ο φόβος, ως βασικό κίνητρο αυτοεγκλεισμού, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι διάφορες μέθοδοι περιφραξης υιοθετούνται όλο και περισσότερο από άτομα χαμηλού εισοδήματος και συνεπώς έχουν όλο και λιγότερη σχέση με κίνητρα κοινωνικής κατηγοριοποίησης και στάτους. Ο εκούσιος εγκλεισμός αποτελεί την πιο άμεση πρακτική αντιμετώπισης ή πρόληψης του εγκλήματος κατά την αντίληψη των κατοίκων.

Τα εμπορικά κέντρα

Το επιχειρησιακό μοντέλο του εμπορικού κέντρου έχει μελετηθεί πολύ προσεκτικά και έχει εφαρμοστεί παγκοσμίως με μεγάλη οικονομική επιτυχία. Μέσα σε άλλα, μία από τις βασικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση και την επιτυχία του είναι η εξασφάλιση ενός περιφραγμένου, ελεγχόμενου χώρου που υπόσχεται

Χάρτης 2: Χάρτης των εμπορικών κέντρων της Morelia.
Πηγή: Ίδια επεξεργασία.

την ασφάλεια των εγκαταστάσεων και πάνω απ' όλα των καταναλωτών. Κατά μία έννοια, το μοντέλο του εμπορικού κέντρου προωθεί ένα εναλλακτικό είδος «δημόσιου χώρου», που διορθώνει τα προβλήματα του στοιχείου εφαρμόζοντας ένα είδος κοινωνικού «φίλτρου» που μας ελευθερώνει από αστικούς κινδύνους και δυσάρεστες συναντήσεις (Tulumello 2017).

Η συσχέτιση του φόβου με τα εμπορικά κέντρα αποτυπώνεται έντονα και στη Morelia, όπου τέτοια συγκροτήματα υποκαθιστούν με επιτυχία τον πραγματικό δημόσιο χώρο, που δύσκολα γίνεται οικειοποιήσιμος, ιδιαίτερα τη νύχτα. Κατά συνέπεια, το εμπορικό κέντρο αποτελεί κατεξοχήν προορισμό εξόδου των νέων και όχι μόνο, τόσο την ημέρα όσο και τη

νύχτα. Στη Morelia διακρίνονται δύο ομάδες εμπορικών κέντρων που –αν παρατηρήσουμε τον αστικό ιστό γύρω τους– θα δούμε ότι γειτνιάζουν με κλειστές δομές κατοικίας. Είναι συνεπώς ενδιαφέρον το πως αυτές οι γεωγραφίες συχνά αλληλοσυμπληρώνονται, δημιουργώντας έναν συνολικά φοβικό τρόπο ζωής, όπου όλες οι δραστηριότητες –από την κατοίκηση μέχρι την κατανάλωση και τη διασκέδαση– διεξάγονται ελεγχόμενα και σε εγγύτητα μεταξύ τους.

Ιδιωτικές «πόλεις»

Τα τελευταία χρόνια διαμορφώνεται στο Μεξικό ένα νέο αναπτυξιακό μοντέλο «μικτών χρήσεων» που συνδυά-

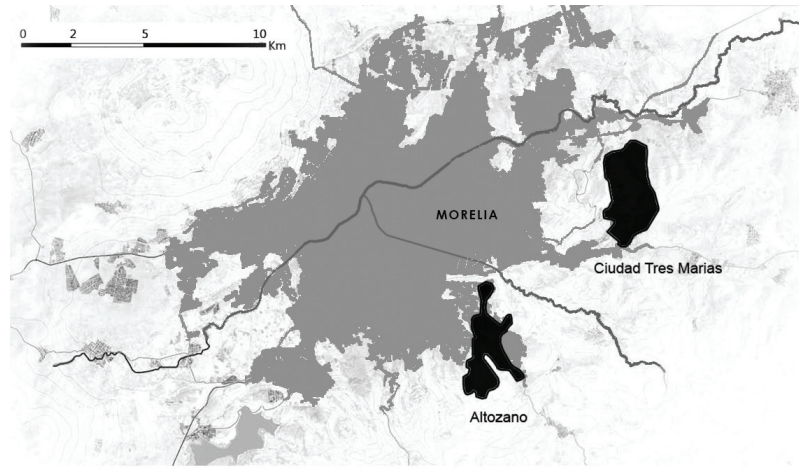
ζει τα δύο παραπάνω και αποτελεί μια νέα τάση στην αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό. Έτσι προέκυψαν τα ονομαζόμενα «περίκλειστα συγκροτήματα κατοικίας», που λειτουργούν στην ουσία ως μικρά αστικά κέντρα και συγκεντρώνουν τις παροχές υπηρεσιών μιας κανονικής πόλης. Μέσα σε αυτά, άνθρωποι σχετικά υψηλότερων εισοδημάτων οικειοποιούνται έναν «δημόσιο χώρο», που παραδόξως αναπτύσσεται, ελέγχεται και αξιοποιείται οικονομικά από τον ιδιωτικό τομέα.

Τα δύο μεγαλύτερα περίκλειστα συγκροτήματα της Morelia είναι το *Ciudad Tres Marías* και το *Altozano*, στα ανατολικά και νοτιοανατολικά της πόλης. Τα δύο συγκροτήματα αρχίζουν να κατασκευάζονται στις αρχές του 21ου αιώνα, καταλαμβάνοντας τεράστιες εκτάσεις στα περίχωρα. Συγκεκριμένα, η περίπτωση του *Altozano* προκάλεσε πολλές αντιδράσεις, λόγω της καταπάτησης δασικών εκτάσεων και υδάτινων πόρων, με τη συναίνεση της πολιτικής εξουσίας του *Michoacán*. Ωστόσο, μεγαλύτερη αφορμή εξέγερσης των πολιτών αποτέλεσε η ψήφιση δημόσιας χρηματοδότησης μιας γέφυρας υψηλών προδιαγραφών που θα ένωσε αποκλειστικά τον περιφερειακό της Morelia με το *Altozano* (Sánchez & Urquijo 2014). Παρ' όλα αυτά, το έργο «νομιμοποιείται» στη συνείδηση των πολιτικών και ενός μέρους των πολιτών με κεντρικό επιχείρημα την παροχή ασφάλειας σε «προσιτές τιμές», καθώς και την εν δυνάμει ανάπτυξη μιας αγοράς εργασίας για την υπόλοιπη πόλη (Rodriguez & Garcia 2017). Για την κατασκευή του έργου διακόπτεται η συνέχεια των δρόμων της περιοχής και ακυρώνονται τα μονοπάτια που χρησιμοποιούσαν για πολλές γενιές οι τοπικές κοινότητες για τη μετακίνησή τους. Σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις, στις ιδιωτικές «πόλεις» είναι πολύ περισσότερο η ρητορική του

φόβου παρά η εμπειρία του που λειτουργεί ως κίνητρο για τους εν δυνάμει κατοίκους. Ταυτόχρονα, με την ηθική «νομιμοποίηση» παρόμοιων έργων δίνεται η δυνατότητα ικανοποίησης αναγκών που σχετίζονται με την ενίσχυση του κοινωνικού στάτους ή απλά με μια εξεζητημένη πολυτέλεια στην καθημερινότητα.

Συμπεράσματα

Όπως διαπιστώνεται από τη μελέτη παραδείγματος, ο φόβος του εγκλήματος λειτουργεί ως κυρίαρχη διαχωριστική δύναμη σε επίπεδο αστικού χώρου αλλά ενίοτε και σε κοινωνικό. Αξίζει ωστόσο να αναφερθούν δύο σημεία στα οποία η περίπτωση της Morelia διαφοροποιείται σε σχέση με την κυρίαρχη Δυτική βιβλιογραφία. Το πρώτο σχετίζεται με το γεγονός πως οι περίκλειστες δομές κατοίκησης και γενικότερα η φυσικοποίηση της «οχύρωσης» παρατηρείται ως μέσο προστασίας από κατοίκους όλου του οικονομικού φάσματος και όχι μόνο της ανώτερης οικονομικής τάξης. Ταυτόχρονα, η γενική θεώρηση του φόβου ως στοιχείου που προκαλεί απομόνωση δεν επιβεβαιώνεται εξολοκλήρου, καθώς οι πιο αυτοσχέδιες μορφές περιφράξης του δημόσιου χώρου μπορούν να ερμηνευτούν περισσότερο ως πράξεις ομαδοποίησης παρά απομόνωσης. Συνεπώς, ο φόβος «μπορεί ταυτόχρονα να διαιρεί τον κοινωνικό ιστό αλλά και να επανασυνδέει τους ανθρώπους, να καταστρέφει τον δημόσιο χώρο και να δημιουργεί νέους τύπους κοινωνικής ζωής» (Villarreal 2015). Από την άλλη, το παράδειγμα των ιδιωτικών «πόλεων», αποδεικνύει πως ο φόβος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πολιτικό εργαλείο για να δικαιολογήσει τις νέες «ανάγκες» της ανώτερης οικονομικής τάξης και να υπηρετήσει τα συμφέ-

Χάρτης 3: Χάρτης των εμπορικών κέντρων της Morelia.
Πηγή: Ίδια επεξεργασία.

ροντα των επενδυτών και της αγοράς ακινήτων.

Μέσα από τα παραδείγματα σύγχρονης οχύρωσης που αναλύθηκαν, είναι σημαντικό να αναλογιστούμε το πώς οι ίδιες δομές που προκύπτουν από φόβο και χρησιμοποιούνται ως μέσο προστασίας, εν μέρει τον ανακυκλώνουν και τον διαιωνίζουν. Από τη μια, γι' αυτούς που βρίσκονται μέσα, μειώνοντας την επαφή με το δημόσιο χώρο παγιώνεται η υπόθεση πως ό,τι βρίσκεται εκτός της περιφράξης θέτει άμεσο κίνδυνο. Από την άλλη, οι οχυρωμένες δομές που βρίσκονται μέσα στον αστικό ιστό δημιουργούν στο αρνητικό τους αδιέξοδους δρόμους, οπτική αδιαπερατότητα και δυσχεραίνουν την κυκλοφορία. Όλα αυτά συμβάλλουν στην ερήμωση των γειτνιαζόντων δρόμων, δημιουργώντας περιβαλλοντικές συνθήκες που εντείνουν συναισθήματα ανασφάλειας και φόβου.

Οι χωρικές εκφράσεις του φόβου αποτυπώνουν τον τρόπο που συχνά ο σχεδιασμός επιχειρεί να «λύσει» το πρόβλημα της ανασφάλειας στην πόλη. Πότε όμως ο φόβος λειτουργεί ως αίτιο και πότε ως προϊόν της αρχιτεκτονικής πράξης; Μπορεί η αρχιτεκτονική να γίνει εργαλείο επίλυσης του φόβου ή μπορεί μόνο να τον

μετατοπίζει συνεχώς; Τα ερωτήματα αυτά τίθενται όλο και περισσότερο στο πλαίσιο της σύγχρονης πόλης και προεκτείνονται σε προβληματισμούς σχετικά με την ισορροπία ψυχολογικών, χωρικών και πολιτικών πτυχών του φόβου στην αστική πραγματικότητα.

Σημειώσεις

3. Ο πόλεμος κατά των ναρκωτικών ξεκίνησε το 2006 από τη κυβέρνηση του Felipe Calderon.

4. Έχει πληθυσμό 729.279 κατοίκους, σύμφωνα με το Censo de Población y Vivienda (2010).

5 Τα επονομαζόμενα ejidos αποτέλεσαν ένα σύστημα κατοχής γης που εφαρμόστηκε μετά την επανάσταση του 1910 και κατά το οποίο δόθηκε πρόσβαση σε αγροτική γη σε μεξικανούς ιθαγενείς και χωρικούς. Τα ejidos δεν μπορούσαν να απαλλοτριωθούν, να πουληθούν ή να μεταφερθούν, ούτε να χρησιμοποιηθούν ως υποθήκη ή εγγύηση δανείων. Κατά τη μεξικανική επανάσταση πάνω από ένα εκατομμύριο ιθαγενείς σκοτώθηκαν στη μάχη για τη διεκδίκηση γης. Το σύστημα των ejidos αποτέλεσε το πιο σημαντικό κοινωνικό σύμβολο της επανάστασης και η αναίρεσή του άμεσο αίτιο της εξέγερσης των Zapatistas το 1994 στην Τσιάπας (βλ. Vázquez 2004).

Βιβλιογραφία

- Aguilar, F. (1999) *Morelia: Urbanización en Tierra Ejidal, 1927-1994*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Universidad Autónoma Metropolitana-Iztapalapa, México.
- Arceo Tena, J.J. (2012), *Evaluación de los fraccionamientos cerrados como forma de producción inmobiliaria: El caso de la zona poniente de la Ciudad de Puebla*, Διαδικτυακή διατριβή, Universidad de Valladolid.
- Auyero, J. & Kilanski, K. (2015) *Managing in the Midst of Social Disaster: Poor People's Response to Urban Violence, Violence at the Urban Margins*, Oxford University Press.
- Buzai, G.D. (2014) *Mapas Sociales Urbanos*. Lugar Editorial. Buenos Aires. (2da. Edición con prólogo de Axel Borsdorf).
- Ellin, N. (2001) "Thresholds of Fear: Embracing the Urban Shadow", *Urban Studies*, 38.
- England, M. & Simon, S. (2010) "Scary Cities: Urban Geographies of Fear, Difference and Belonging", *Social & Cultural Geography*, 11(3).
- Janoschka, M. (2002) *El Nuevo Modelo de la Ciudad Latinoamericana: Fragmentación y Privatización*, EURE.
- Rodriguez Valladares, N.A. & Avila Garcia, P. (2017) *Nuevas Urbanizaciones en el Contexto Neoliberal: El Caso de Altozano en la Ciudad de Morelia, México*. Producción de Vivienda y Desarrollo Urbano Sustentable, Universidad Nacional Autónoma de México.
- Sánchez Sepúlveda, H.U. & Urquijo Torres, P. S. (2014) "La Expansión Urbana en el Suroriente de Morelia. Una Revisión Histórico-Ambiental, 1885-2010", Στο: Vieyra, A. & Larrazábal, A. (επιμ.) *Urbanización, Sociedad y Ambiente: Experiencias en Ciudades Medias*, Centro de Investigaciones en Geografía Ambiental (CIGA), Universidad Autónoma de México (UNAM).
- Tulumello, S. (2017) *Fear, Space and Urban Planning: A Critical Perspective from Southern Europe*, UNIPA Springer Series.
- Vásquez Castillo, M.T. (2004) *Land Privatization in Mexico: Urbanization, Formation of Regions and Globalization in Ejidos*, Routledge.
- Villarreal, A. (2015) *Fear and Spectacular Drug Violence in Monterrey, Violence at the Urban Margins*, Oxford University Press.
- Warr, M. (1993) "Fear of Victimization", *The Public Perspective*, Nov-Dec: 25-28.